

WYDZIAŁ NARODOWY RADOMSKI (1915–1917)

THE NATIONAL RADOM DEPARTMENT (1915–1917)

JERZY Z. PAJĄK

Instytut Historii Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach

Represje władz carskich po rewolucji 1905–1907 na pewien czas sparaliżowały aktywność polityczną społeczeństwa polskiego pod zaborem rosyjskim. Aparat represji koncentrował się wówczas na działaniach przeciw środowiskom dążącym do likwidacji panowania rosyjskiego w Królestwie Polskim. Prześladowania omijały środowisko narodowych demokratów (przyjmujących w sprawie polskiej orientację na Rosję) oraz realistów (głoszących program ugody z caratem). Pozwalało to ugrupowaniom politycznym działającym od 1906 roku legalnie i dysponującym większością prasy polskiej na uzyskanie ogromnego wpływu na opinię publiczną Kongresówki.

W przypadku Radomia represje carskie dotknęły głównie socjalistów, będących podczas rewolucji czołową siłą polityczną, a po rozłamie w Polskiej Partii Socjalistycznej [PPS] – zgrupowanych głównie w PPS Frakcji Rewolucyjnej. Doprowadziły one do zaniku szerszej działalności tej partii, koncentrującej się na utrzymaniu ściśle zakonspirowanych i nielicznych struktur. Działania policji rosyjskiej w mniejszym stopniu dotknęły też część narodowców po rozłamach w endecji skupionych wokół Narodowego Związku Robotniczego [NZR] i Związku Niepodległości. Jest to o tyle istotne, że oba wymienione środowiska stanowiły bazę dla działań irredenty antyrosyjskiej zjednoczonej od 1912 roku w ramach Tymczasowej Komisji Stronnictw Niepodległościowych.

W okresie poprzedzającym wybuch wojny głównym zatem oparciem irredentystów w Radomiu było środowisko narodo-niepodległościowe. Od jesieni 1910 roku działała tu powstała z przekształcenia Organizacji Młodzieży Narodowej „Przyszłość” – Organizacja Młodzieży Niepodległościowej, będąca pod wpływem „Zarzewia”. Jak na ówczesne radomskie stosunki, jej liczebność była duża, skupiała bowiem kilkudziesięciu członków, głównie spośród młodzieży uczącej się w szkołach średnich zarówno męskich, jak i żeńskich¹. Przewodniczącym organizacji był Włodzimierz Zieliński, a w skład jej zarządu wchodził: Saturnin Dąbrowski, Tadeusz Okła, Wanda Piekarska,

¹ J. Wigura, *Przyczynek do historii ruchu niepodległościowego w Radomiu*, w: *Jednodniówka z okazji IX zjazdu legionistów w Radomiu*, Radom 1934, s. 26.

Ludomir Starzyński i Stefan Zbrożyna. Od początku 1910 roku istniał tu także oddział ćwiczebny, na którego czele stali: Stefan Jasiński (komendant) i Bronisław Banderski (zastępca komendanta)². Na jesieni 1910 roku przekształcono go w oddział tajnej Organizacji Wojskowej im. Waleriana Łukasińskiego. Jeden z jej uczestników napisał po latach:

[...] organizacja utrzymywała żywy kontakt ze środowiskiem akademickim zarzewiackim we Lwowie za pośrednictwem starszych kolegów, Wacława Gajewskiego i Henryka Bagińskiego, studiujących we Lwowie i którzy odwiedzając Radom wygłaszali na zebraniach organizacji referaty i przemówienia, propagując hasła niepodległościowe oraz walkę zbrojną z najazdem³.

Poza wymienionymi kurierami przywożącymi „bibułę” i instrukcje spoza kordonu byli: Czesław Krassowski, Zdzisław Przyjałkowski, Brunon Szymański i Marian Marjański. Pod wpływem młodzieży zarzewiackiej rozwijał się w Radomiu także ruch skautowy. Pierwszą tajną Drużyną Skautową im. Dezyderego Chłapowskiego kierował Antoni Zygmunt Ropelewski.

Na początku pierwszej wojny światowej działała słaba organizacja NZR w Radomiu oraz struktury Konfederacji Narodowej Polskiej. W skład komitetu tej ostatniej weszli: Aleksander Święcicki, Jan Wigura, Władysława Zarembina (LK PW), Maksymilian Kościński (NZR) oraz reprezentujący organizację zarzewiacką: Marian Jarzyński, Karol Basiński, Bohdan Gumowski i Bronisław Banderski⁴. Z komitetem współpracowali: redaktor *Szczęsny Jastrzębowski*, dr Włodzimierz Przyłęcki, prezes Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego Maksymilian Skotnicki, inż. Bolesław Epstein – dyrektor Zakładów „Marywil” oraz działacze młodzieżowi: Jan Dębski, Mieczysław i Irena Jastrzębowscy, Hanka Wojciechowiczówna, Stanisław Gajewski⁵. Poprzez Wiktora Pietrusiewicza i Henryka Świderskiego nawiązano również współpracę z organizacjami skautowymi⁶. Ścisłe współpracowano z kierowaną przez inż. Franciszka Bilka, a od listopada 1914 roku – Karola Rybasiewicza, Polską Organizacją Wojskową⁷. Część prac konspiracyjnych o charakterze wojskowym ukrywano pod przykrywką legalnie działającego w Radomiu Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej⁸. Komitetowi udzielali

² W skład oddziału wchodził m.in.: Marian Jarzyński, Konrad Kasprzykowski, Stanisław Makulec, Tadeusz Okła, Wiktor Pietrusiewicz, Adam Stelczyk, Stefan Szmurło, Bronisław Tomaszewski, Ryszard Wojdaliński, Marian Wojciechowski, Stefan Zbrożyna, Włodzimierz Zieliński; H. Bagiński, *U podstaw organizacji wojska polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935, s. 88.

³ Cytat z relacji Tadeusza Okły podaje za H. Bagińskim, tamże, s. 178.

⁴ J. Wigura, *Przyczynek do historii...*, s. 23–29.

⁵ W. Dąbkowski, *Radom pod okupacją austriacką (1915–1918)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1978, t. 15, z. 1, s. 20.

⁶ *Radom w ruchu niepodległościowym do roku 1916*, „Ziemia Radomska” 1934, nr 177, z 5 VIII, s. 3.

⁷ Powstała ona w sierpniu 1914 r. z połączenia Związku Strzeleckiego (dowódca Franciszek Bilek) i Polskiej Drużyny Strzeleckiej (dowódca Stanisław Banderski); J. Bartkowski, *Radomski Okręg POW*, „Żołnierz Legionów i POW” 1938, R. II, nr 3, s. 62.

⁸ Tamże.

wsparcia socjaliści na czele z mecenasem Romanem Szczawińskim; prace organizacyjne PPS uległy bowiem przerwaniu w związku z mobilizacją do wojska oraz ewakuacją części zakładów radomskich w głąb Rosji pod koniec 1914 roku⁹.

Ówczesne prace lewicy niepodległościowej w Radomiu polegały głównie, jak pisze Witold Dąbkowski: „na szerzeniu oświaty za pomocą tajnych kursów, zbieraniu składek na »Strzelca« i »Drużynniaka« oraz podtrzymywaniu ducha niepodległości przez zwalczanie wszelkich objawów endeckiego moskalofilstwa”¹⁰. Udzielono także wydatnej pomocy działającemu krótko (w październiku 1914) Komisariatowi Ziemi Radomskiej Polskiej Organizacji Narodowej [PON], na którego czele stanął tamtejszy działacz Konfederacji – Jan Wigura¹¹. Trzeba podkreślić, iż ze względu na przechodzenie Radomia w 1914 roku z rąk do rąk i ostatecznym utrzymaniu miasta przez Rosjan aż do lipca 1915 roku nie było tu sprzyjających warunków do prowadzenia szerokich działań politycznych przez lewicę niepodległościową. Główną rolę polityczną odgrywały w tym czasie Komitety Obywatelskie znajdujące się pod wielkim wpływem narodowych demokratów i realistów. Dopiero odwrót rosyjski, przymusowa ewakuacja oraz rekwizycje zmieniły nastawienie części społeczeństwa¹².

Organizacje lewicy niepodległościowej rozpoczęły systematyczne prace polityczne po ostatecznym ustąpieniu Rosjan w sierpniu 1915 roku. Wtedy wznowiły swoją działalność PPS i NZR. Na wsi działały organizacje Związku Chłopskiego. Do Radomia przyjechała także emisariuszka Wydziału Narodowego Lubelskiego – Jadwiga Marciniowska z zamiarem powołania miejscowego wydziału narodowego, mającego na celu rozwijanie działalności na terenie całej byłej guberni radomskiej¹³. Próba ta jednak nie powiodła się ze względu na słabość tamtejszych ugrupowań lewicowych. Zainicjowała jednak ożywione kontakty pomiędzy narodowym i socjalistycznym skrzydłem radomskich irredentystów, co zaowocowało zawiązaniem 1 września 1915 roku w Radomiu Komitetu Narodowego.

⁹ Jeden z emisariuszy NKN tak oceniał ówczesną kondycję lewicy niepodległościowej w Radomiu: „Wybuch wojny zastał tutejszych polityków i tutejsze partie nieprzygotowane, niezorganizowane sprowadzając ostateczne ich rozbicie – sprowadzając jednocześnie konsolidację wszystkich niepodległościowców przy idei tworzących się przy Austrii Legionów. Kto mógł, ten przedzierał się ku Kielcom, reszta zaś prowadziła na miejscu robotę Legionów. Już w pierwszych zaczątkach wojny odczuwano gwałtowną potrzebę konsolidacji żywiołów niepodległościowych, utworzenia jakiejś władzy narodowej, która by kierowała wśród wydarzeń lokalno-politycznych”. *Odpowiedź na kwestionariusz Departamentu Wojskowego NKN* [K. Radoń], Radom 15 III 1916, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 146, 147.

¹⁰ W. Dąbkowski, *Radom pod okupacją austriacką...*, s. 20.

¹¹ W Komisariacie PON obok Jana Wigury pracowali: Wiktor Słomczyński, Witold Słomczyński, Zofia Morycińska i Zdzisław Szenk; J. Z. Pająk, *Z dziejów Polskiej Organizacji Narodowej (wrzesień – grudzień 1914)*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1996, t. 14, s. 109.

¹² *Raport delegata Departamentu Wojskowego NKN o stosunkach w Radomiu*, Piotrków 5 VIII 1915, w: M. Przeniosło, *Spółeczeństwo Ziemi Radomskiej w świetle raportów oficerów werbunkowych Naczelnego Komitetu Narodowego (1915–1916)*, „Biuletyn Kwartalny RTN” 1999, R. XXXIV, z. 2, s. 100, 101.

¹³ *Raport Delegata DW* [St. Downarowicza], Radom 11 VIII 1915, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 10.

Głównymi jego działaczami byli: Zygmunt Dreszer, Stanisław Hempel, Józef Myszkiewicz, Zygmunt Hübner, Marian Jarzyński, Piotr Jerzyński, Stefan Mierzejewski, Józef Pleniewicz, Tadeusz Ciepliński i Roman Szczawiński¹⁴. Staraniem Komitetu przeprowadzono akcję polonizacji nazw ulic, między innymi Plac Soborowy stał się Placem Konstytucji 3-go Maja, ulica Dimitriewska ulicą Sienkiewicza itd. W tym okresie główną jednak wagę przywiązywano do akcji werbunkowej do I Brygady Legionów Polskich. W efekcie udało się Komitetowi wystawić 3 oddziały (90 ochotników)¹⁵. Jak na drugie pod względem wielkości miasto w zaborze austriackim, było to niewiele. Komitet chcąc poszerzyć swe oddziaływanie organizował też zebrania informacyjne oraz polityczne, głównie wśród inteligencji.

W tym czasie Komitet skupiał wokół siebie wszystkich działaczy orientacji antyrosyjskiej. Stał on na stanowisku lansowanego przez Naczelny Komitet Narodowy [NKN] rozwiązania trialistycznego sprawy polskiej oraz popierał podejmowane przez Komitet Naczelny Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych w Warszawie wysiłki na rzecz powołania reprezentacji politycznej Królestwa Polskiego. Wyrazem tego była uchwała podjęta z inicjatywy Komitetu Narodowego na zebraniu w dniu 4 września 1915 roku, w której czytamy:

1) Niepodległość – a jako dopuszczalne m i n i m u m w chwili obecnej państwowość polska obejmująca całą niepodzielną Galicję, całe niepodzielne Królestwo i jak najwięcej przyległych ziem na wschodzie oparte o mocarstwową siłę Austro-Węgier i dynastię Habsburgów. 2) Front antyrosyjski. 3) Działanie w porozumieniu z NKN. O ile powstanie reprezentacja polityczna zaboru rosyjskiego, w której programie byłoby działanie w porozumieniu z NKN akces do takiej reprezentacji. 4) Uznanie Legionów za integralną część polityki niepodległościowej i wyraz żywej siły narodowej i zawiązek wojska polskiego. Poparcie ich moralne i materialne, współdziałanie na rzecz powiększania ich liczebności¹⁶.

Działalność Komitetu uległa ożywieniu po przyjeździe 22 września 1915 roku oficera werbunkowego Departamentu Wojskowego NKN Zygmunta Klemensiewicza (wybitnego działacza galicyjskiej PPSD, a w latach 1911–1918 posła do austriackiej Rady Państwa) oraz powrotu do Radomia Jana Wigury (byłego komisarza Ligi Narodowej [LN] na gubernię radomską, a potem działacza Związku Niepodległości i Polskiej Organizacji Narodowej). Wspólnie wtedy podjęto działania na rzecz powołania gubernialnej reprezentacji politycznej¹⁷, inicjując na przełomie września i października cykl

¹⁴ Sprawozdanie posła Jędrzeja Moraczewskiego ze Zjazdu PPS odbytego w dniach 6, 7, i 8 stycznia 1916 r. w Piotrkowie, tamże, t. 106, k. 148–149; W. Dąbkowski, *Radom pod okupacją austriacką...*, s. 23, J. Z. Pająk, *Historia placówki werbunkowej Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego w Radomiu według Stanisława Radonia*, w: *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 5, pod red. U. Oettingen, Kielce 2004, s. 336.

¹⁵ Były to plutony piechoty Karola Rybasiewicza (30 ludzi), Zygmunta Bończy-Karwackiego (36 ludzi) i oddział konny Henryka Świdorskiego (24 ludzi). J. Bartkowski, *Radomski Okręg...*, s. 63.

¹⁶ *Stanowisko polityczne ewentualnej organizacji narodowej ustalone na zebraniu inteligencji miejskiej w Radomiu dnia 4 września 1915 r.* (odpis), Centralny Dierżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy m. Lwów, Namiestnictwo Galicyjskie, fond 146, sprawa opis 4. sprawa 5134, k. 18.

¹⁷ J. Z. Pająk, *Historia placówki werbunkowej...*, s. 336.

zebrań. Zapoczątkował je Jan Wigura 30 września 1915 roku, organizując zebranie w Hotelu „Rzymskim” w Radomiu. Opisując jego przebieg ks. Józef Rokoszyński zanotował:

[Jan]Wigura przemawiał za przystąpieniem do Rady Narodowej która się utworzyła w Warszawie z przedstawicieli kilkunastu partii pod hasłami: 1) żądać niepodległości Polski; 2) Moskal największy nasz wróg; 3) Legiony to wojsko polskie. Z opozycją wystąpił adwokat [Teofil] Wędrychowski, mówił nadzwyczaj namiętnie. Nie powzięto żadnej rezolucji¹⁸.

Również kolejne spotkania (4, 5 i 7 X) nie przyniosły rezultatu, tym bardziej że następne zebranie rozbili silni wówczas w Radomiu endecy¹⁹.

W tym czasie sprawą, która zaczęła dzielić obóz antyrosyjski w Królestwie Polskim, stała się kwestia stosunku do werbunku do Legionów Polskich. Działacze lewicy niepodległościowej skupieni wokół Komitetu Naczelnego Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych podjęli w sierpniu 1915 roku decyzję o wstrzymaniu werbunku do formacji legionowych. Wynikało to z zaakceptowania przez Komitet jako wytycznej działania koncepcji licytacyjnej rozwiązania sprawy polskiej stworzonej przez Józefa Piłsudskiego²⁰. W praktyce odznaczało to odrzucenie koncepcji enkaenowskich. Na gruncie radomskim spór pomiędzy KN ZSN a NKN, a szczególnie przerwanie werbunku, uważano za zjawisko przejściowe. Większość działaczy tamtejszych traktowało go w dużej mierze jako spór o taktykę, a nie strategię.

Większość działaczy radomskich sympatyzowała raczej ze stanowiskiem Departamentu Wojskowego NKN niż KN ZSN. Uwidocznili się to w postawie delegacji radomskiej (Roman Szczawiński, Franciszek Bilek, Jan Wigura, Maksymilian Skotnicki, Mieczysław Jastrzębowski) na zjeździe konstytucyjnym Rady Narodowej (6–7 XI 1915),

¹⁸ J. Rokoszyński, *Diariusz wielkiej wojny 1915–1916*, oprac. W. Caban i M. Przeniosło, Kielce 1998, t. 2, s. 85. Wg oceny pracownika biura DW NKN: „Pierwsze zebranie, na którym wygłoszone zostały referaty w duchu niepodległościowo-legionowym rozwinęta dyskusja wskazująca bierność jako konieczny wskaźnik polityczny wykazała dobitnie, jak mało zwolenników ma w Radomiu sama idea legionowa, a cóż dopiero mówić o werbunku”. S. Radoń, *Dzieje Biura Werbunkowego w Radomiu*, APKr Arch. NKN, t. 402, k. 420.

¹⁹ „W Radomiu miało miejsce przykre zajście. Wigura pojechał tam, żeby urządzić szereg zebrań i zorganizować miejscową Radę Narodową. Endecy i chrześcijańscy demokraci zaczęli kontragitację. Ksiądz Popkiewicz i adwokat Wędrychowski zaczęli rozpuszczać wieści, że będą siłą brać do wojska, wywarli nacisk na Skotnickiego, który dał salę Towarzystwa Rolniczego na zebranie, podbuntowali cały zarząd, sala została na parę godzin przed zebraniem odmówiona i w tym celu zostało na drzwiach naklejone odpowiednie ogłoszenie. Przed salą zebrał się jednak dosyć duży tłum i zaczął uragać na wszystko i pluć na zawiadomienie, że z powodów niezależnych zebranie się nie odbędzie. Znajdującego się tam obywatela Czarnieckiego, który zrobił jakąś uwagę, obito. W sprawę wdały się władze austriackie, aresztowano parę osób. Popkiewicz i Wędrychowski przyznali się i sprawa została zatarta” *List Aleksandra Dębskiego do Leona Wasilewskiego*, 22 X 1915, tamże, t. 114, k. 406, zajście to opisuje także J. Rokoszyński, *Diariusz wielkiej...*, s. 89, 90.

²⁰ Szeroko na ten temat piszą: W. Suleja, *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916 roku)*, Wrocław 1992, s. 152–155; J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980, s. 152–165; J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny Komitet Narodowy (1915–1917)*, Kielce 2003, s. 53–63.

która opuściła salę obrad wraz z politykami LPP²¹, domagając się przyjęcia przez przyszłą reprezentację „ścisłego kontaktu z NKN”²². Reprezentatywna delegacja Komitetu Narodowego (Bolesław Epstein, Jan Wigura, Tadeusz Ciepliński, Marian Jagmin) wzięła również udział w konkurencyjnym zjeździe polityków Kongresówki zorganizowanym z udziałem prezesa NKN – W. L. Jaworskiego w Piotrkowie w dniu 14 listopada 1915 roku. Na zjeździe tym przyjęto deklarację solidaryzującą się z linią polityczną Naczelnego Komitetu Narodowego oraz poparto werbunek do Legionów²³.

Sprawa ta w opóźniła powstanie reprezentacji regionalnej lewicy niepodległościowej w Radomiu. Dopiero dzięki staraniom radomskiej PPS i przybyłego właśnie emisariusza Józefa Piłsudskiego – Ignacego Boernera udało się doprowadzić na zjeździe 26 listopada 1915 roku do powołania Wydziału Narodowego Ziemi Radomskiej²⁴. Zebraniu przewodniczył inż. Bolesław Epstein, zaś referat programowy wygłosił Ignacy Boerner²⁵. Zjazd przyjął uchwałę określającą stanowisko nowej reprezentacji, w której czytamy:

1. Zgromadzeni na zebraniu Wydziału Narodowego przedstawiciele miast, gmin i wsi Ziemi Radomskiej zważywszy ogólną sytuację polityczną uważają, że w obecnej chwili należy wszelkimi siłami dążyć do wytworzenia ogólnokrajowej organizacji, jawnie reprezentującej polską myśl państwową. W tym celu zgromadzenie upoważnia prezydium Wydziału Narodowego w Radomiu do mianowania w każdej gminie Ziemi Radomskiej męża zaufania, który w myśl instrukcji otrzymanych przez Wydział Narodowy będzie prowadził działalność w obrębie swojej gminy. 2. Zgromadzenie wzywa wszystkie ziemie polskie do powzięcia tej samej uchwały. 3. Zgromadzenie wyraża ufność, że po zorganizowaniu się ziem polskich powstanie Rada Narodowa Królestwa Polskiego, składająca się z przedstawicieli zorganizowanych ziem polskich²⁶.

W kwestii werbunku przyjęto jednocześnie stanowisko Komitetu Naczelnego ZSN. Oficer werbunkowy pisał w swym raporcie: „O ile też wszyscy delegaci popierali ideę i czyn Legionów, to zdecydowanie wystąpili przeciwko werbunkowi w myśl odezw stronnictw niepodległościowych – dopóki mocarstwa sprzymierzone swych poglądów na sprawę polską nie wypowiedzą”²⁷.

²¹ J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny...*, s. 72.

²² *Relacja Stanisława Kota ze zjazdu warszawskiego odbytego w dniach 6–7 listopada 1915 r.*, APKr Arch. NKN, t. 102, k. 16.

²³ J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny...*, s. 74.

²⁴ W ocenie Z. Klemensiewicza: „Tutejsze związki polityczno-niepodległościowe, rozbite całkiem z rozpoczęciem zawieruchy wojennej, rozpoczęły masową pracę reorganizacyjną. Wynikiem tych prac było wysłanie delegatów z Radomia na zjazd do Warszawy dn. 5 b.m. Po powrocie z Warszawy rozpoczęli delegaci pracę nad zorganizowaniem Wydziału Narodowego Ziemi Radomskiej. Z inicjatywą tychże (głównie adw. Szczawińskiego, Dreszera, Jarzyńskiego, Jastrzębowski, Epsteina i wysłannika I Brygady pracującego tutaj porucznika Boernera odbył się w dn. 26 i 27 w Radomiu zjazd delegatów z ziemi radomskiej i ostateczne ukonstytuowanie się Wydziału Narodowego, który wysłał swych delegatów do Warszawy na 18 XII b.r.” *Raport nr 11 do Departamentu Wojskowego NKN w Piotrkowie* [Z. Klemensiewicz], Radom 1 XII 1915, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 93.

²⁵ J. Kochanowski, *Zapomniany prezydent...*, *Życie i działalność Ignacego Boernera 1875–1933*, Warszawa 1993, s. 70.

²⁶ *Uchwała Wydziału Narodowego Radomskiego*, Radom XI 1915, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 80.

²⁷ *Odpowiedź na kwestionariusz Departamentu...*, k. 143.

W dniach 27–28 listopada 1915 roku delegacja nowo utworzonego Wydziału Narodowego uczestniczyła na zwołanej przez KN ZSN konferencji komitetów narodowych z okupacji austriackiej w Radomiu. Komisję Wykonawczą Rady Narodowej reprezentował na niej Władysław Studnicki, a KN ZSN – Wacław Dunin²⁸. Na zjazd przyjechali przedstawiciele reprezentujący komitety narodowe: Kielc (3 delegatów), Zagłębia (4), Jędrzejowa (1), Częstochowy (2), Siedlec (1), Lublina (2), Włoszczowy (1) oraz Radomia (5).

W pierwszym dniu obrad Władysław Studnicki zapoznał zebranych z sytuacją polityczną w Warszawie. We wnioskach pesymistycznie oceniał perspektywę powołania (w najbliższym czasie) Rady Narodowej w wyniku rokowań z kierownictwami ugrupowań politycznych. Po południu przedstawiciele komitetów narodowych z Kielc, Częstochowy, Lublina, Zagłębia i Radomia przedstawili wyniki dotychczasowych prac nad organizacją rad okręgowych. W sprawozdaniach szczególnie mocno podkreślono udział ziemiaństwa w radach narodowych w Lublinie, Kielcach i Radomiu. Stwierdzono przy tym, iż jedynie w Radomiu podjęto kroki w celu legalizacji rady okręgowej, gdyż jest to „jedynie miejsce, gdzie są na to widoki”²⁹. Po sprawozdaniach komitetów narodowych doszło do ostrego starcia w kwestii werbunku do Legionów Polskich pomiędzy Ignacym Boernerem i Zygmunt Klemensiewiczem. Przedstawiciel Radomskiego Wydziału Narodowego, mecenas Jan Wigura, w wygłoszonym referacie uzasadniał potrzebę zorganizowania Rady Narodowej³⁰.

W skład Wydziału Narodowego Radomskiego weszli początkowo przedstawiciele Komitetu Narodowego w Radomiu oraz pięciu gmin. Jak pisała lubelska „Sprawa Polska”, „było to właściwie stwierdzeniem, powiązaniem w jedną całość i wyjawieniem na zewnątrz organizacji, która już działała od pewnego czasu”³¹. Zjazd postanowił także upoważnić Prezydium Wydziału Narodowego Radomskiego do prowadzenia dalszych prac organizacyjnych³². Czołowymi działaczami Wydziału byli w tym czasie: Tadeusz Ciepliński, Franciszek Bilek, Ignacy Boerner, Jakub Dobrzański, Zygmunt Dreszer, Stanisław Dutkiewicz, Bolesław Epsztejn, Zygmunt Hübner, Marian Jarzyński, Jarosław Jastrzębski, Piotr Jerzyński, Antoni Kamiński, Maria i Stanisław Kelles-Krauzowie, Stefan Mierzejewski, Józef Myszkiewicz, Józef Plenkiewicz, Maksymilian Skotnicki, Roman Szczawiński, Jan Wigura, Kazimierz Wereszczyński, Władysława Zarembina. W jego skład weszli także przedstawiciele kleru i ziemiaństwa: proboszcz z Kozienic ks. Kuropatwiński i Marian Jagmin³³.

²⁸ J. Molenda, *Próby utworzenia ogólnonarodowej reprezentacji politycznej stronnictw Królestwa Połskiego (sierpień – grudzień 1915)*, „Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939” 1961, t. 4, s. 186.

²⁹ *Sprawozdanie z konferencji Komitetów Narodowych z okupacji austriackiej*, APKr NKN, t. 102, k. 209.

³⁰ F. Zaremba, *Przy blaskach wojny 1914–1918*, Biblioteka Narodowa, rkps II 6503, k. 134.

³¹ *Wydział Narodowy Ziemi Radomskiej*, „Sprawa Polska” 1915, nr 4, z 8 XII, s. 12.

³² *Zjazd w Radomiu – 26 XI 1915*, APKr NKN, t. 102, k. 208.

³³ Tamże, k. 207–208.

Delegacja Wydziału Narodowego (Wigura, Szczawiński, Epstein, Kelles-Krauz) wzięła istotny udział w zjeździe organizującym Naczelną Radę Narodową w dniach 18–19 grudnia 1915 roku w Warszawie, na którym doszło do powołania Centralnego Komitetu Narodowego jako głównej reprezentacji politycznej lewicy niepodległościowej. Na zjeździe przyjęto także podstawowe założenia programowe i organizacyjne dla działań politycznych w pierwszej połowie 1916 roku³⁴.

Po 18 grudnia 1915 roku Wydział Narodowy Radomski stał się strukturą regionalną Centralnego Komitetu Narodowego [CKN] w Warszawie. W związku z tym podjęto prace w celu poparcia organizacyjnego i politycznego w skali całego okręgu, który obejmował siedem powiatów z dawnej guberni radomskiej: radomski, iłżecki, konecki, kozienicki, opatowski, opoczyński, sandomierski, czyli pokrywał się z obszarem dawnej guberni radomskiej. Rozwojowi struktur organizacyjnych Wydziału Narodowego nie sprzyjała duża rotacja kadry; część działaczy, szczególnie członków PPS, opuściła w połowie 1916 roku Radom przenosząc się do Lublina. Nie sprzyjała mu także polityka władz okupacyjnych wroga wobec środowisk politycznych wokół niego skupionych³⁵. Dlatego podjęto próby zalegalizowania prac Wydziału przez władze austriackie, które zakończyły się fiaskiem³⁶.

Mimo to udało się stworzyć struktury lokalne Wydziału w niektórych powiatach byłej guberni radomskiej. Na terenie powiatu radomskiego dzięki stosunkom pepesowskim oddziaływano głównie na wsie w pobliżu Radomia oraz penetrowano okolice Białobrzegów i Stromca. W powiecie kozienickim oparcie dla tych prac stanowiły przejęte od Wydziału Narodowego Lubelskiego podwydziały narodowe w Janowcu³⁷ i Świerżach Górnych.

Najszerze wpływy zdobyto w robotniczych ośrodkach powiatu opatowskiego (Ostrowiec, Ćmielów) i koneckiego (Końskie, Skarżysko i Stąporków). W tym ostatnim powiecie za sprawą inż. Antoniego Kamieńskiego i adwokata Jana Wigury powołano jedyną w okręgu Narodową Radę Powiatową, której podporządkowane były: Komitet Narodowy (Grupa Pracy Narodowej) w Końskich, Komitet Narodowy w Stąporkowie i gminne rady narodowe w Skarżysku, Chlewiskach i Rudzie Malenieckiej. W sprawozdaniu na V Zjazd CKN w lipcu 1916 roku stwierdzono:

³⁴ Szerzej na temat zjazdu zob. J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny...*, s. 77–83.

³⁵ Oficer LP pisał: „Przykre wrażenie wywołuje także tutaj w kołach zorganizowanych politycznie robotników (jest to woda na młyn moskalofili) postępowanie tutejszych władz w stosunku do ich roboty politycznej. Gdy w okupacji niemieckiej stronnictwa niepodległościowe cieszą się obecnie pewną swobodą, to tutaj np. z członkami takiej delegacji PPS w obchodzie 3-maja obchodzi się brutalnie, a aresztowanych członków PPS traktuje się jak za czasów rosyjskich (aresztowanego przed 3-ma tygodniami poważnego człowieka z Radomia z bibułą PPS) biła aż do upodlenia i odżywia go się w ten sposób, iż cierpi męczarnie głodowe. Postępowanie tego rodzaju wpływa ujemnie na naszych sympatyków”. *Raport ogólny do Departamentu Wojskowego NKN 30 III – 20 VII 1916* [S. Radoń], Radom 19 VII 1916, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 281.

³⁶ *Raport nr 32 do Departamentu Wojskowego NKN* [K. Radoń], Radom 31 V 1916, tamże, k. 226.

³⁷ *Raport Komisarza Werbunkowego na pow. Kozienice* [chor. K. Łaszczyński], Kozienice 19 XI 1915, tamże, t. 330, k. 43.

[...] w samym Radomiu sprawa przedstawia się gorzej niż na prowincji. W samym mieście wszystkie ważniejsze stanowiska opanowane są przez moskalofili. W ich rękach instytucje samorządowe – Rada Miejska, Rada Szkolna. Niepodległościowe żywioły w Radomiu nie są zbyt silne, aby przeciwstawić się energicznie moskalofilom. Na prowincji dążenia niepodległościowe żywsze. Zwłaszcza energiczniej bije ich tętno w ośrodkach robotniczych, jak: Chlewiska, Skarżysko, Stąporków³⁸.

Rozwojowi organizacji cekaenowskiej sprzeciwiała się endecja i chrześcijańska demokracja, które miały tutaj rozległe wpływy. Istotnym elementem sytuacji były również występujące szczególnie na wsi nastroje prorosyjskie³⁹. Były one w dużej mierze wynikiem polityki prowadzonej przez okupantów. Według oceny oficera werbunkowego w Radomiu:

Nieprzychylnie stanowisko chłopów zmoгло się w ostatnich miesiącach wskutek nadzwyczaj wrogiego stanowiska żandarmerii tutejszej w stosunku do tychże. Miało to miejsce szczególnie przy formalnej brance do oddziałów robotniczych, gdzie nocą wyciągano ludzi z domów, katowano ich, strzelano do nich itp. Także przy wszystkich sprawach mających styczność ze wsią żandarmeria postępuje w sposób bardzo nieodpowiedni. Wyzyskuje się chłopą na każdym kroku, rekwizycje należą do zjawisk codziennych, a łapówki nie są także rzadkością. Nic dziwnego, że wobec tego wzrasta nienawiść do Austriaków wśród mas chłopskich i niejeden wzdycha za „naszym”⁴⁰.

Jednym z istotnych działań podjętych przez WNR w pierwszym półroczu 1916 roku, mających na celu poszerzenie jego oddziaływania na wieś, było wsparcie prac tworzącego się Polskiego Stronnictwa Ludowego. Staraniem Wydziału 27 lutego 1916 roku zorganizowano w Radomiu Zjazd Ludowy, na który mieli przyjechać chłopci z całego okręgu. Głównym animatorem zjazdu z ramienia WNR był Roman Szczawiński, a wśród wielu uczestników ze wszystkich powiatów byłej guberni radomskiej odnotowano obecność chłopskiego pośła do Dumy – Józefa Ostrowskiego. Na zjeździe tym po dłuższej dyskusji utworzono pierwsze struktury PSL na ziemi radomskiej⁴¹. Z tej okazji ukazały się również okolicznościowe odezwy⁴².

³⁸ *Sprawozdanie z V Zjazdu CKN 2 i 3 VII 1916 w Warszawie*, tamże, t. 104, k. 95.

³⁹ W sprawozdaniu OKR PPS w Radomiu na XII Zjazd PPS czytamy: „Szkodzi nam w robocie na wsi prowokatorska organizacja rosyjska „Biały Orzeł” lub „Ojczyzna”, która dąży do przeciwstawienia się robocie narodowej, podjudza chłopów przeciw Austrii. Po wsiach, pod wpływem tej sprężystej organizacji wszczął się ruch przeciw szlachcie, księżom i żandarmom. Pogłoski o wprowadzeniu pańszczyzny w razie ustania panowania Rosji szerzą się. Ta sama organizacja wszczyniała awantury na wiecach przez nas zwoływanych w Radomiu”. *Sprawozdanie pośła Jędrzeja Moraczewskiego ze Zjazdu PPS odbytego w dniach 6, 7, i 8 stycznia 1916 roku w Piotrkowie*, tamże, t. 106, k. 149.

⁴⁰ *Raport ogólny do Departamentu Wojskowego NKN 30 III – 20 VII 1916* [S. Radoń], Radom 19 VII 1916, tamże, t. 344, k. 280.

⁴¹ *Raport nr 23 do Departamentu Wojskowego NKN w Piotrkowie* [Z. Klemensiewicz], Radom 28 II 1916, tamże, k. 125.

⁴² *Zjazd Chłopski Stronnictwa Ludowego Ziemi Radomskiej. Do Braci Włościan Królestwa Polskiego. Bracia Włościanie!* Radom II 1916, AAN PSL w Królestwie Polskim, t. 27/1, k. 1; *Stronnictwo Ludowe. Bracia włościanie!* Radom II 1916, tamże, k. 2.

Dużą wagę Wydział Narodowy Radomski przywiązywał do organizowania obchodów narodowych i współudziału w nich, traktując je jako okazję do pozyskania nowych zwolenników i propagowania własnych haseł programowych. W styczniu 1916 roku Wydział Narodowy Radomski bez pozwolenia władz okupacyjnych zorganizował obchody powstania styczniowego, w trakcie którego miano postawić symboliczny krzyż. Pochód Wydziału został brutalnie rozpędzony przez policję austriacką, a krzyż sprofanowany⁴³. Ostatecznie po kolejnej nieudanej próbie postawienia krzyża (3 II 1916) władze austriackie zezwoliły na jego ustawienie w miejscu stracenia powstańców 1863 roku. Okazją do niepodległościowej demonstracji stał się również uroczyste zorganizowany 14 lutego 1916 roku pogrzeb Juliusza Bagniewskiego, członka PPS i oficera I Brygady, poległego w bitwie pod Żernikami. W imieniu Wydziału mowę pogrzebową wygłosił Jan Wigura, a grupa członków PPS odśpiewała pieśń *Czerwony Sztandar*⁴⁴.

Mimo odmowy komitetu obchodów 125 rocznicy Konstytucji 3 Maja (nie dopuścili w swych pracach do udziału przedstawicieli WNR pod pretekstem, iż ten jako niezalegalizowany przez Austriaków może narazić ich na represje⁴⁵) w uroczystym pochodzie uczestniczyli działacze lewicy niepodległościowej z własnymi sztandarami. Również w maju, w głównej mierze dzięki współudziałowi Ligi Kobiet, obchodzono w Radomiu „Dzień Skauta”, w trakcie którego miejscowej drużynie (wraz ze sztandarem) nadano uroczyste imię Dionizego Czachowskiego⁴⁶.

Istotnym problemem Wydziału pozostawały spory wewnętrzne pomiędzy zwolennikami programu CKN a częścią działaczy sympatyzujących z polityką NKN. W warunkach zaostrzającego się od połowy 1916 roku sporu między warszawskim komitetem a DW NKN utrzymanie jedności stawało się coraz trudniejsze. Prowadzona przez Józefa Piłsudskiego i CKN walka o wyrugowanie wpływów Departamentu z Królestwa Polskiego, najpierw przez próbę jego rozbicia od wewnątrz, przez zbiorowe dymisje oficerów werbunkowych związanych z lewicą niepodległościową, a następnie poprzez kampanię dyskredytującą jego kierownictwo, wywołała poważny kryzys w radomskim środowisku irredentystów. Część dotychczasowych działaczy związanych głównie z nurtem narodo-niepodległościowym, jak Jan Wigura, Zygmunt Hübner, Tadeusz Ciepliński, Maksymilian Skotnicki, Konrad Ranicki, Stanisław Dutkiewicz pod koniec września 1916 roku wystąpiła z Wydziału, tworząc środowisko, które już w październiku powołało radomskie koło Ligi Państwowości Polskiej. Grupa ta była wspierana przez miejscową placówkę DW NKN⁴⁷.

⁴³ Sprawozdanie z 3-go posiedzenia pełnego CKN wraz z delegatami prowincji z dnia 19–20 marca 1916, tamże, t. 104, k. 24.

⁴⁴ W. Dąbkowski, *Radom pod okupacją austriacką...*, s. 24.

⁴⁵ Raport nr 29/z do Departamentu Wojskowego NKN [K. Radoń], Radom 4 V 1916, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 196–197.

⁴⁶ *Dzień Skauta*, „Gazeta Radomska” nr 117, z 31 V 1916, s. 3.

⁴⁷ Raport Oficera Werbunkowego do Centralnego Biura Werbunkowego DW NKN [Al. Konarski], Radom 10 X 1916, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 367.

Odejście części dotychczasowych działaczy spowodowało konieczność reorganizacji Wydziału. Antoni Kamiński doprowadził (dzięki pomocy udzielonej przez okręg kielecki) we wrześniu 1916 roku do jego reorganizacji i przekształcenia w Radę Okręgową Ziemi Radomskiej. Rada posiadała dwie sekcje: organizacyjno-prasową i skarbową. Prace organizacyjne uległy ożywieniu po zjeździe przedstawicieli struktur cekaenowskich z całego okręgu 22 września 1916 roku. W drugiej połowie 1916 roku poza Radą Powiatową w powiecie koneckim działały komitety narodowe w Radomiu, Ostrowcu, Białobrzegach, powołano także Komisje Organizujące Rady powiatowe w Radomiu i Opatowie. Rada Okręgowa posiadała mężów zaufania na terenie całej byłej guberni, z wyjątkiem powiatu iłżeckiego. Czołówkę działaczy Rady stanowili: Edward Bieniaszewski, Franciszek Bilek, Sylwia Borowska, Stanisław Cynarski, Sławomir Czerwiński, Jan Dębski, Wacław Dębowski, Jakub Dobrzański, Jan Dzienniak, Szczesny Jastrzębowski, Marian Jarzyński, Bolesław Jeliński, Antoni Kamiński, Stanisław i Maria Kelles-Krauzowie, Stefan Kirtiklis, Stanisław Pokrzywiński, Roman Szczawiński, Stanisława Wroncka, Aleksander Zieliński. Nieoficjalnym organem Wydziału Narodowego Radomskiego stała się „Gazeta Radomska” wydawana i redagowana przez Szczesnego Jastrzębowskiego.

Odejście działaczy dystansujących się od prowadzonej przez CKN polityki zwalczania Departamentu Wojskowego NKN w pewnej mierze wzmocniło to środowisko, które stało się tworem bardziej jednorodnym politycznie. Podjęto także na nowo próby legalizacji części prac pod dawnym szyldem Wydziału Narodowego Radomskiego. Z powodu niechęci władz austriackich i ta próba nie przyniosła rezultatu⁴⁸. Zmianę w sytuacji przyniosło dopiero ogłoszenie aktu 5 listopada 1916 roku.

Okręg radomski poparł politykę Centralnego Komitetu Narodowego po wydaniu aktu 5 listopada 1916 roku⁴⁹. Specjalne ulotki wydane przez Radę Okręgową, PPS i Związek Młodzieży Niepodległościowej rozrzucono w godzinach rannych 5 listopada po całym mieście, na co żandarmeria po raz pierwszy nie zareagowała⁵⁰. Podczas ogłoszenia w Radomiu przez komendanta obwodowego płk Georga von Matuschki manifestu dwucesarskiego w imieniu lewicy niepodległościowej wystąpił mecenas Jakub Dobrzański, który stwierdził:

Długo, zbyt długo oczekiwana chwila nadeszła. Usłyszeliśmy, że ojczyzna złym losem zniszczona z karty Europy, jednak żyjąca i nieśmiertelna, wielokrotnie, daremnie zrywająca się do skruszenia kajdan, zostanie wolą Opatrzności i udziałem władców Austro-Węgier i Niemiec przywróconą do nieprzedawnionych praw⁵¹.

Dla zademonstrowania swej siły po zakończeniu oficjalnych uroczystości Rada zorganizowała własną manifestację z wielotysięcznym pochodem, w którym niesiono naro-

⁴⁸ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z XI 1916 r. CAW, POW, t. 452, nlb.

⁴⁹ Obywatele!, Radom XI 1916, APKr NKN 108, k. 40.

⁵⁰ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z XI 1916 r. CAW, POW, t. 452, nlb.

⁵¹ *Ogłoszenie państwa polskiego*, „Gazeta Radomska”, nr 248, z 7 XI 1916, s. 3.

dowe flagi, a PPS wystąpiła pod czerwonym sztandarem. Pochód przeszedł od kościoła Mariackiego do krzyża upamiętniającego miejsce straceń powstańców 1863 roku. Tam przemawiali: Jan Dębski, Jan Wigura, Stanisław Majewski, porucznik LP Wacław Zbrowski oraz Konrad Ranicki. Mówcy podkreślali znaczenie czynu legionowego Józefa Piłsudskiego. Wiec zakończył się okrzykami na cześć przyszłego demokratycznego rządu polskiego i Józefa Piłsudskiego⁵². Manifestacja ta ukazała, że siły skupione wokół Rady Okręgowej mają znaczące poparcie społeczne⁵³.

Na terenie powiatów byłej guberni radomskiej ogłoszenie aktu 5 listopada, jak podkreślał raport Komendy Okręgu POW

[...] wypadło różnie. W Staszowie zaledwie jeden dom został udekorowany (Spółka Rolna), a mieszczaństwo próbowało z tej racji urządzić właścicielowi wrogą demonstrację. W Końskich, Opatowie, Białobrzegach w obchodzie wzięły udział wszystkie stronnictwa lewicowe, przy czym energiczną działalność rozwinęły zwłaszcza Ligi Kobiet (Pogotowia Wojennego) i Skaut (Polska Organizacja Skautowa). W Ostrowcu inteligencja miejska nie dopuściła do żadnej większej uroczystości, podobnie w Iłżeckim. W Sandomierskim, przeciwnie, obchód był dość uroczysty, dobrze zorganizowany, przy czym w demonstracji brała udział ludność wiejska, dość liczna⁵⁴.

Ogłoszenie aktu 5 listopada, które odbierano jako wspólny sukces dotychczasowej irredenty antyrosyjskiej, uruchomiło tendencje konsolidacyjne w jego ośrodku radomskim. 6 listopada 1916 roku środowiska te porozumiały się, tworząc wspólnie legalny Klub Narodowy (Demokratyczny) w Radomiu. Do jego tymczasowej rady weszło 12 osób, po połowie reprezentujących środowisko WNR i LPP⁵⁵. Zadaniem Klubu miało być prowadzenie na terenie Radomia działań urzeczywistniających postanowienia aktu

⁵² Opis uroczystości 5 listopada zamieściły radomskie gazety m.in. zob.: *Historyczny dzień*, „Głos Radomski”, nr 121, z 7 XI 1916 r., s. 1, 2; *Uroczysty akt w guberni i Manifestacja*, „Gazeta Radomska”, dodatek nadzwyczajny do nr 248, z 6 XI 1916, s. 1, 2; *Z manifestacji niedzielnej*, „Gazeta Radomska”, nr 248, z 7 XI 1916, s. 2.

⁵³ Wg oceny POW: „Pochody zorganizowane dorywczo, raczej zaimprovizowane, ze sztandarami narodowymi i stronnictw, wyruszyły prawie jednocześnie z przed trzech kościołów, a połączone razem – skierowane zostały za miasto, do miejsca stracenia powstańców 63 roku, gdzie zostały wygłoszone okolicznościowe mowy. W pochodzie udział wzięły in gremio: szkoły średnie, Skaut, Polska Organizacja Wojskowa, Polska Partia Socjalistyczna i Rada Narodowa [Ziemi Radomskiej]. Oprócz tego, kompania (112 ludzi) legionistów. Z publiczności prawie wyłącznie inteligencja (sfery lewicowe). Ogólnie pochód liczył do 4–ech tysięcy osób”. *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z XI 1916 r. CAW, POW, t. 452, nlb.

⁵⁴ Tamże, podobne oceny zawierają raporty oficerów werbunkowych DW NKN zob. *Ogłoszenie Państwa Polskiego w obwodzie koneckim*, Końskie 14 XI 1916, APKr Arch. NKN t. 329, k. 281–282; *Dzień 5 listopada 1916 w Opatowie. Sprawozdanie ppor. T. Regeera*, Opatów, 9 XI 1916, APKr Arch. NKN, t. 338, k. 221–225; *Raport oficera werbunkowego [M. Skrudlik] w Sandomierzu do DW NKN w sprawie obchodu ogłoszenia Niepodległości Polski w dniu 5 listopada 1916*, Sandomierz XI 1916, APKr Arch. NKN, t. 346, k. 311–314; *Uroczystość proklamowania Państwa Polskiego przez Komendę Obwodową w Wierzbniku*, Wierzbnik 10 XI 1916, APKr Arch. NKN, t. 351, k. 239; *Do Departamentu Wojskowego NKN w Piotrkowie*, Opoczno 7 XI 1916, APKr Arch. NKN, t. 339, k. 252–253.

⁵⁵ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z XI 1916 r. CAW, POW, t. 452, nlb.

5 listopada oraz „przeciwdziałanie i wykorzenianie wszelkich pozostałości rosyjskich”. Chciano także zatrzeć skutki niedawnego na gruncie radomskim podziału obozu antyrosyjskiego. Naoczny świadek pisał:

W jednym z pierwszych przemówień mecenas Wigura zaznaczył, że obecnie nie mają już znaczenia spory na tle: czy brygadier Piłsudski zrobił dobrze czy źle, wnosząc swoją dymisję. Wszystkie wrogie dotąd obozy powinny się zjednoczyć w lojalności i współdziałaniu z mającym powstać Rządem Narodowym. Następne przemówienia wszystkich odcieni politycznych ze zdaniem się tym zgodziły, tak że zapanowała kompletna harmonia⁵⁶.

Pracami kierował zarząd pod prezesurą Stanisława Kelles-Krauza, do którego wchodził także: Franciszek Bilek (WNR), Edward Bieniaszewski (PPS), Sylwia Borowska (LK PW), Jan Dębski (WNR), Stanisław Dutkiewicz (LPP), Zygmunt Hübner (LPP), Ignacy Moryciński (LPP), Jan Wigura (LPP), Stanisława Wroncka (LK PW), Aleksander Zieliński (PPS)⁵⁷.

Klub rozpoczął swą działalność od zorganizowania 12 listopada w sali Ligi Kobiet pierwszego z szeregu wieców politycznych. Uczestniczyło w nim około 1500 uczestników, z czego połowę stanowili robotnicy⁵⁸. Wiec zagaił Stanisław Kelles-Krauz, „wzywając do porzucenia bierności” i dokonując wyboru prezydium, w skład którego weszli: jako przewodniczący – inż. Antoni Kamiński oraz asesory: Bolesław Epstein, Stanisław Majewski, B. Szewski i Edward Bieniaszewski. Następnie wygłoszono trzy referaty: Jana Dębskiego „Z dziejów polityki niepodległościowej”, Konrada Ranickiego „Polska a Rosja” i Jana Wigury „Zagadnienia chwili obecnej”. Wszyscy mówcy opowiadali się za realizacją manifestu dwucesarzskiego i potrzebą stworzenia silnego rządu i armii polskiej. Na zakończenie przewodniczący „wskazał jeszcze raz na potrzebę konsolidacji pod sztandarem Niepodległości”. Zgromadzeni przyjęli przez aklamację rezolucję, w której stwierdzono:

Zebrani na zgromadzeniu publicznym w Radomiu dnia 12 XI uchwalają: Uważając ogłoszenie manifestu z dnia 5 XI za powołanie do życia Państwa Polskiego, żądamy jak najszybszego stworzenia Rządu Polskiego o wszystkich jego funkcjach i atrybutach, Rządu, który by wezwał Naród do czynu zbrojnego przeciw Rosji, wyrażonego w formie wojska polskiego, którego podstawą są bohaterskie Legiony oraz zwołał demokratyczne przedstawicielstwo polityczne Narodu – Konstytucyjny Sejm Polski⁵⁹.

⁵⁶ *Raport z Radomia* [A/Konarski], Radom 10 XI 1916, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 406.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z XI 1916 r. CAW, POW, t. 452, nlb.

⁵⁹ *Raport ogólny 48 a do Centralnego Biura Werbunkowego DW NKN* [A/Konarski], Radom 12 XI 1916, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 413. Wiec pokazywał na rosnące wpływy lewicy niepodległościowej w Radomiu, dlatego organy prasowe związane z endekami, głównie „Głos Radomski” i „Brzask” starały się zdyskredytować akcję lewicy. Typowy pod tym względem jest artykuł relacjonujący wiec z 12 XI 1916 r., w którym czytamy: „W ubiegłą niedzielę 12 b.m. odbyło się zapowiedziane wcześniej ogłoszeniem zebranie publiczno-odczytowe na tematy: „Z dziejów polityki niepodległościowej”, „Polska a Rosja”, „Żądania chwili obecnej”. Należy nadmienić, iż na ogłoszeniach nie wymieniono, kto organizuje ani też nie umieszczono nazwisk prelegentów. Tajemniczość widocznie pociągnęła, skoro słuchacze zgroma-

W następnych tygodniach działacze Rady zorganizowali bądź współorganizowali ponad dwadzieścia wieców (w tym dwa chłopskie w powiecie sandomierskim i koneckim), domagając się realizacji postanowień aktu 5 listopada. Przyjmowano na nich „prawie jednobrzmiące rezolucje, domagające się utworzenia Rządu i Armii Polskiej”. Uczestniczyło w nich od kilkudziesięciu do kilkuset uczestników (m.in. w Ostrowcu i Starachowicach)⁶⁰. Nie mogąc uzyskać legalizacji ze strony władz austriackich, co umożliwiłoby prowadzenie szerszych działań na terenie okręgu, utworzono poza radomskim jeszcze dwa Kluby Narodowe – w Ostrowcu i Sandomierzu⁶¹.

Istotnym sprawdzianem zreorganizowanej Rady Okręgowej stały się pierwsze wybory do Rady Miejskiej w Radomiu. Dla koordynacji działań w tym zakresie powołano wspólny Narodowy Wyborczy Komitet Demokratyczny, do którego weszli: Franciszek Bilek, Jan Dębski, Bolesław Epstein, Zygmunt Hübner, Prosper Jarzyński, Czesław Paschalski, Jan Wigura, Szczesny Jastrzębowski, Władysław Roguski⁶². Poparcia udzieliły mu NZR i PSL. Mimo starań nie doszło jednak do współdziałania z socjalistami, którzy uczestniczyli w wyborach samodzielnie. Odbyły się one 7 grudnia 1916 roku, a ich wyniki zniekształcone poprzez ordynację wyborczą stanowiły jednak poważną porażkę niepodległościowej lewicy. Odzwierciedlały one w dużej mierze ówczesne preferencje polityczne mieszkańców Radomia, szczególnie jego zamożniejszych warstw. Na 50 mandatów 29 zdobyli reprezentanci i zwolennicy narodowej demokracji, 12 przypadło radnym żydowskim, 3 bezpartyjnym, a jedynie 6 lewicy⁶³. Utworzyli oni tzw. Frakcję Niepodległościową w Radzie Miejskiej⁶⁴.

dzili się w bardzo okazałej cyfrze. Po wejściu na salę, ku zdumieniu swemu ujrzeli prezydium jakby na wiecu, składające się z przewodniczącego w osobie p. A. Kamińskiego oraz asesorów: pp. B. Szwackiego, B. Epsteina, E. Bieniaszewskiego i S. Majewskiego. Przemówienia wygłosili na tematy względnie wymienione w ogłoszeniu, a właściwie w treści prawie jednolite pp. J. Dębski, K. Ranicki i J. Wigura. Powiedzieli to, co w ostatnich czasach ustawicznie słyszymy od pewnej grupy naszego społeczeństwa noszącego nazwę „Klubu Państwotwórców Polskich”, a przynajmniej zbliżone. Nie wdajemy się w ocenę i krytykę przemówień, pozostawiając ją obecnym słuchaczom, a jedynie podkreślamy taktykę zastosowaną na końcu, gdy po oklaskach pewnej części zebranych, na które przeważnie złożyły się panie i młodzież, przewodniczący wygłosił uchwałę-deklarację, przyjętą również oklaskami, lecz już nie części, a jedynie cząstki zebranych i to głównie młodzieży. Czy podobne przeprowadzanie uchwał bez dyskusji, bez głosowania, na mocy jedynie nielicznych oklasków grupy podnieconych umysłów nie sprzeciwia się przyjętym zasadom uczciwej i zdrowej polityki i czy nie jest czynem niedopuszczalnym [...]” „Brzask” nr 46, z 20 XI 1916 s. 438.

⁶⁰ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z XI 1916, CAW POW, t. 452, nlb.

⁶¹ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z 2 II 1917, tamże, nlb.

⁶² W. Dąbkowski, *Radom pod okupacją austriacką...*, s. 27.

⁶³ Edward Bieniaszewski (PPS), Bolesław Epstein (LPP), Zygmunt Hübner (NZR) Bolesław Jeliński (NZR), Stanisław Pokrzywiński (PPS), Aleksander Zieliński (PPS) *Wykaz imienny radnych miasta Radomia*, w: J. Orzechowski, *Protokoły posiedzeń Rady Miejskiej w Radomiu z lat 1917–1918*, „Biuletyn Kwartalny RTN” 1978, t. 15, z. 1, s. 75.

⁶⁴ Szerzej na ten temat zob. G. Łuszczkiewicz, *Rada miejska miasta Radomia od 28 XII 1916 do 23 III 1919*, w: *70 rocznica odzyskania niepodległości przez Polskę 1918–1989, Materiały pokonferencyjne*, Radom 1989; J. Boniecki *Stosunki polityczno-społeczne, w: Radom. Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, pod red. S. Witkowskiego, Warszawa 1985, s. 104.

Poparto również styczniową akcję CKN o wzmocnienie pozycji TRS⁶⁵. W uchwale Klubu Narodowego czytamy: „Obywatele M. Radomia zgromadzeni na uroczystym zebraniu w Klubie Narodowym 13 stycznia 1917, przejęci głęboką radością witają Tymczasową Radę Stanu, jako rząd Państwa Polskiego i w doniosłej chwili dziejowej oświadczają gotowość poparcia wszelkich jej zamiarów”⁶⁶.

Równocześnie ukazały się podobne w treści i duchu oświadczenia regionalnych władz PPS, NZR i PSL⁶⁷. Wykorzystując kolejną rocznicę powstania styczniowego, 21 stycznia 1917 roku zorganizowano w Radomiu, Ostrowcu, Opatowie, Sandomierzu i Końskich wiece poparcia dla Tymczasowej Rady Stanu jako tymczasowego rządu polskiego. W ocenie Komendy Okręgu POW jednak czytamy: „Akcja polityczna kół Centralnego Komitetu Narodowego i klubów o nastroju niepodległościowym – słaba. Na prowincji uskarżają się na brak konkretnych i świeżych wieści ze stolicy – w Radomiu w Klubie Narodowym odbyło się 4 zebrania odczytowe o przeciętnej frekwencji 120 osób”⁶⁸.

W lutym 1916 roku w związku z wycofaniem się przedstawicieli NZR i PPS ze struktur cekaenowskich⁶⁹ Okręgowa Rada Narodowa w Radomiu rozpadła się. Platformą współpracy stały się wtedy Kluby Narodowe, Pomocnicze Komitety Wojskowe i placówki legalnie działającego Towarzystwa Strzelecko-Sportowego „Piechur”. Z szerszych akcji politycznych – między marcem a kwietniem 1917 roku – uczestniczono w wyborach do Rady Narodowej w Warszawie. Według raportu POW:

Ziemia Radomska zajęta jest i poruszona wyborami do Rady Narodowej. Wybory te traktowane są dosyć poważnie. Żywioty bierne starają się zbagatelizować znaczenie Rady Narodowej. W obozie niepodległościowym na gruncie Radomia i Ziemi Radomskiej mimo współzawodnictwa i walki – zawierane są i nadal kompromisy. Kluby Narodowe (Radom, Ostrowiec, Sandomierz) stanowią ową platformę porozumienia⁷⁰.

Wybory do Rady Narodowej udało się przeprowadzić w pięciu na siedem powiatach Radomskiego i zakończyły się sukcesem lewicy niepodległościowej⁷¹.

W tym czasie Centralny Komitet Narodowy oraz siły w nim skupione zweryfikowały dotychczasową politykę aktywistyczną i zaczęły przechodzić do opozycji wobec państw centralnych⁷². Wyrazem tej nowej linii politycznej stał się zorganizowany

⁶⁵ Szerzej na ten temat J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny...*, s. 180–183.

⁶⁶ *Rezolucja Klubu Narodowego*, „Gazeta Radomska”, nr 10, z 14 I 1917, s. 1.

⁶⁷ W. Dąbkowski, *Radom pod okupacją austriacką...*, s. 28.

⁶⁸ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z 2 II 1917, CAW POW, t. 452, nlb.

⁶⁹ Szerzej na ten temat J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny...*, s. 185–203.

⁷⁰ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z 27 III 1917, CAW POW, t. 452, nlb.

⁷¹ Jak twierdził Raport Komendy Okręgu POW: „W przeprowadzonych wyborach zwycięstwo odnosi Polskie Stronnictwo Ludowe (na 18 wybranych – 7 z PSL, 3 ze Zjednoczenia Ludowego, 3 z Centralnego Komitetu Narodowego, 1 z Ligi Państwowości Polskiej, 2 bezpartyjnych)”. *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z 10 V 1917, CAW POW, t. 452, nlb.

⁷² Szerzej na ten temat J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny...*, s. 211–239.

20 kwietnia 1917 roku przez Klub Narodowy w Radomiu wiec polityczny, który „był silną manifestacją przeciwko obecnemu porządkowi rzeczy, jasno i otwarcie przedstawił miejscowemu społeczeństwu stan sprawy polskiej w chwili obecnej oraz wzmocnił kredyt żywiołów aktywnych w szerokich masach”⁷³. Również uczestniczące w obchodach 3 maja 1917 roku organizacje lewicy niepodległościowej prowadziły szeroką akcję propagandową przeciwko reżimowi okupacyjnemu, domagając się zaprzestania eksploatacji gospodarczej Królestwa.

Brak koordynatora wspólnych działań odbijał się negatywnie na ich skuteczności⁷⁴, stąd w czerwcu 1917 roku, po samolikwidacji CKN i powołaniu Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Demokratycznych w Warszawie, również w Radomiu, jako jej terenowy odpowiednik, powstał Komitet Unii Demokratycznej. W jego skład weszli przedstawiciele: PPS, PSL, PNN i Ligi Kobiet PW oraz organizacji młodzieżowych Związku Młodzieży Niepodległościowej i Polskiej Organizacji Skautowej⁷⁵.

⁷³ *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z 10 V 1917, CAW POW, t. 452, nlb.

⁷⁴ W ocenie kierownictwa okręgu POW „Żywioły Centralnego Komitetu Narodowego i lewicowe mimo ruchliwości, udziału w pracy na wszystkich placówkach – dosyć słabo zorganizowane, zwłaszcza inteligencja”. *Raport polityczny Komendy Okręgu VII*, z 27 III 1917, tamże.

⁷⁵ J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny...*, s. 338.